

Окумуштуу-профессор Дыйканов Карбоз агайыбыз 1955-жылы филология илимдеринин кандидаты деген илимий даражага ээ болуп, 1989-жылы профессор илимий наамын алган. Мына ошол эмгектериндеги кийинки муунга калтырган негизги бир ыкмасы – бул таблица түрүндө иштөө ыкмасы, т.а., азыркы учурдагы жаштардын талабына ылайык (көп же чоң тексттерди окушпайт) көп сөздүүлүктөн арылтуу, аларды слайд менен иштөөгө багыттоо аркылуу иш алып баруу – мезгил талаптарынын бири. Ошону менен бирге агайдын ошол убактагы кыргыз фонетикасындагы көтөргөн маселеси – кыргыз тилинин тыбыштык турпатынын чагылышы ж.б. маселеси азыркы учурдагы негизги маселелердин бири. Мунун өзү профессор К. Дыйканов агайыбыздын келечекти көрө билгени деп бааласак болот.

Профессор К. Дыйкановдун кыргыз элине жасаган илимий эмгектери жогору бааланып, 1970-жылы “Элге билим берүүнүн отличниги”; 1983-жылы “Кыргыз Республикасынын эмгек сиңирген мугалими” ж. б. орден, медалдар менен сыйланган.

Карбоз агайыбыздын көзү өтүп кетсе дагы, анын белгилүү окумуштуулардын жаралышына кошкон салымы, кыргыз элине калтырган баа жеткис эмгектери калды. Ошондон улам белгилүү жазуучубуз Аалы Токомбаевдин “Өмүр бизден өтүп кетсе, эл эмгектен эскерсин” деген таамай айтылган терең маанилүү сөзүндөй эле эл, илим адамдары, анын ичинде филологдор профессор Дыйканов Карбоз агайыбызды Кыргызстандын булуң-бурчунда мугалим, окутуучу, доцент, профессор болуп эмгектенип жаткан филолог-мугалимдердин өсүп чыгуусуна кошкон салымын дайыма эстейбиз, анын изилдөөлөрүн, кыргыз элине калтырып кеткен эмгектерин барктайбыз, баалайбыз жана ушул күндө да агайдын эмгектери стол үстүнөн орун алган эмгектердин бири экендигин да белгилеп кетсек болот.

Колдонулган адабияттар:

1. Жапаров Ш. Кыргыз тилчилери. – Бишкек, 2004. 48-б.
2. Дыйканов К. Орфографиянын айрым маселелери. – Фрунзе, 1988.
3. Жапаров Ш. Кыргыз тилчилери. – Бишкек, 2004. 50-б.
4. Дыйканов К. Имя существительное в киргизском языке. – Фрунзе, 1955.
5. Дыйканов К. Кыргыз тилиндеги үндүүлөр. –Фрунзе, 1959. – 68 б.
6. Дыйканов К. Кыргыз тилинин фонетикасы жана лексикасы. –Фрунзе, 1989. – 122 б.

УДК: 894.2.35(575.2.)(043.3)

Табалдиева А.Б.

Ж.Баласагын атындагы КУУ

Табылдиева А.Б

КНУ им. Ж.Баласагына

Tabyldieva A.B

KNU them. Zh. Balasagyna

ЭНЕСАЙ ТЕКСТТЕРИНДЕГИ ЭТИШ СӨЗДӨРҮНҮН СЕМАНТИКАСЫ СЕМАНТИКА ГЛАГОЛОВ НА ЕНИСЕЙСКИХ ТЕКСТАХ SEMANTICS OF VERBS ON YENISEI TEXTS

Аннотация: Аталган макалада байыркы Энесай тексттериндеги этиш сөздөрүнүн семантикасы иликтенет. Бул объектини изилдөөдө салыштырма-тарыхый жана салыштырма методдору колдонулат. Кыргыз тилинин тилдик байыркы булагы болгон Энесай тексттериндеги этиш сөздөрдүн семантикасы изилдөөгө алынат жана байыркы этиштер азыркы кыргыз тилинде колдонулган этиш сөздөрүнүн лексика-грамматикалык маанилери менен тарыхый жана тилдик аспектиден салыштырылып иликтенет. Негизинен, байыркы кыргыз тилинде жана азыркы кыргыз тилинде этиш категориясы өзүнчө сөз түркүмүнүн чоң тобун түзүп турат, анын колдонулуу чөйрөсү кеңири. Энесай тексттериндеги этиштер жак, чак, ыңгай, мамиле категориялары боюнча өзгөрүп турары анализге алынды жана тексттердеги этиштердин ар тараптуу колдонулары аныкталды. Азыркы күндө этиш сөздөрү дал ушул калыбында, ушул тутуму менен кыргыз адабий тилинде активдүү колдонулуп келе жатат, о.э. узак мезгилдин өткөнүнө карабастан бул элементтер өзгөрүүгө учураган эмес. Байыркы бабалар түзүп калтырган морфо-семантикалык грамматика бир гана кыргыз тили эмес, бардык түрк тилдери үчүн ар дайым өтө актуалдуу б.э.

Аннотация: В данной статье будет изучена семантика глаголов Енисейских текстов. В исследовании данного объекта применяются сравнительно-исторический и сравнительный методы. Будут изучена семантика глаголов енисейских текстов, являющаяся древним языковым источником кыргызского языка и древние глаголов лексика-грамматики сравнивается в сравнительно-историческом аспекте, категория глаголов в современном кыргызском и древнем кыргызском языках, представляют собой отдельную часть речи, с широким спектром применения. Рассмотрен анализ изменения глаголов енисейских текстов по категориям времени, лица, числа и обстоятельства и их разностороннее применение. Глаголы в настоящее время активно используется в литературном кыргызском языке именно в этом виде и системе языка, и невзирая на прохождение длительного времени данные элементы не подверглись никаким изменениям. Составленная древними предками морфо-семантическая грамматика весьма актуально не только лишь для кыргызского, но и для всех тюркских языков.

Annotation: In this article we will study semantics of verbs of Yenisei texts. In the study of this object will be applied historical and comparative methods. Semantics of verbs on yenisei texts, which is the ancient source of kyrgyz language, and comparative study of their lexical and grammatical meanings in modern kyrgyz language and their historical aspects will be studied. Actually, the category of verbs in modern kyrgyz and ancient kyrgyz language is the separate big part of speech with a wide range of applications. The analyses of change the form of a verbs from time and persons and their multifaceted use, was also considered. And currently, these verbs on it is these type and system, which is have not undergone change, are widely used. Morphological and semantic grammar compiled and given us by ancestors, are actual for all Turkic languages, not only for kyrgyz.

Негизги сөздөр: Энесай, кыргыз, этиш, лексика, сөз түркүмү, байыркы, грамматика, морфология, түрк, актуалдуу, тилдер.

Ключевые слова: Енисей, киргиз, глагол, лексика, часть речи, древний, грамматика, морфология, түрк, актуальный, языки.

Keywords: Yenisei, kyrgyz, verb, лексика, grammatical, ancient, grammatical, morphological, turk, actually, languages.

Байыркы түрк тилинде этиш категориясы зат атоочтон кийинки эле көп колдонулган грамматикалык категория катары колдонулган. Ошондуктан этиштердин колдонулуучөйрөсү бай, негизинен, заттын аракет-кыймылын ар тараптуу туюндуруп турат, жак, чак, ыңгай, мамиле категориялары боюнча өзгөрөт. Кезегинде байыркы этиш сөздөрүнүн көпчүлүгү азыркы түрк тилдеринде колдонулат жана сүйлөм ичинде такай баяндоочтун милдетин аткарат.

Тексттерде этиш жана анын табиятын мүнөздөөдө, эң алгач, морфологиялык составы боюнча ажыратсак: уңгу жана туунду этиш, ал эми грамматикалык түзүлүшү боюнча жөнөкөй жана татаал этиш болуп жиктелет. Жөнөкөй этиштерди уңгу жана туунду этиш сөздөр түзүп, грамматикалык жактан бир сөздөн туруп, кыймыл – аракеттин бар экендигин же болуп жаткандыгын көрсөтөт. Ошондой эле туунду этиштер грамматикалык каражаттардын жалганышы аркылуу жасалат.

Уңгу этиштерди формасы боюнча 2 типте [10. 1980, 115-б.] кароого болот. Биринчи типтеги этиштер: этиштик - атоочтук негиз же уңгулардын синкреттик байланышы. Мында этиш, атооч омоформалардын омоним катары дифференциацияланышын көрөбүз. ач+ (голод) – ач(голодать), ат(имя) – ат(стреляй), эр(герой) – эр(был), кат(слой) – кат(смешивать), ал(он) – ал(возьми), ж.б. Мындай омоним катарындагы формаларынын саны Энесай жазмаларында бир кыйла кездешет.

Экинчи типтеги этиштерди нагыз этиштер өздөрү түзөт. Булар көбүнчө 2-жактын жекелик санындагы буйрук ыңгайды билдирүүчү этиштерди билдирет: ал, бил, бол, бер, кел, кет.

Нагыз этиш же жөнөкөй этиштер структуралык жактан 1 муундан жана 2 муундан түзүлгөн: Үндүү жана үнсүз тыбыштардын айкашынан түзүлөт (С):

аз – прогрешить

ал – брать

ат – стрелять

эр – был

эт – делать

өл – умирать

өн – рассветать

ук – слушать

уч – улетать

үч – три

үк –

ыд – посылать

Үнсүз, үндүү, тыбыштардын айкашынан түзүлөт (СҮС):

бар – ходить

бер – давать

бил – знать

бин, мин садиться на лошадь

бол – быть

бөк –

бүт – завершать

кал – оставаться

кач – бегать

кел – приходить

кир – заходить
көр – видеть
тап, таб – находить
тег – нападать
тез – бежать
тик – водрузить
точ – рожать
төк – проливать
тут – держать
тур – стать
түш – слезать

Үнсүз, үндүү тыбышгардын айкашынан (CV) түзүлөт:

ба – привязывать
те – говорить

2) Аягы үндүү менен аяктаган эки муундуу этиштер (CV-CV):

бити – писать
йара – быть годным
йөрү – ходить, кочевать
уды – спать

Аягы үнсүз менен аяктаган эки муундуу этиштер (VC-VC):

адыр – отделать
эсит – слышать
эрлиши – был

Туундуу этиштер морфологиялык составы жагынан этиштик жана атоочтук уңгуга мүчөлөрдүн жалганышы менен жасалат:

адыр
аңла
башла
бити
эбле
йаша
йокла
катлан
ыгла

Мында туунду этиштин мааниси тубаса уңгу менен ага жалганган мүчөнүн өз ара катышынан түзүлөт.

Демек, Энесай жазма эстеликтеринде берилген туунду этиш менен уңгунун ортосундагы семантикалык байланыш сакталат да, этиштик бир эле түшүнүктүн ичинен заттык жана кыймыл – аракеттин мааниси орун алган болот: **йаш+а, ыг+ла, эб+ле.**

Жыйынтыктып айтканда, туунду этиштердин жасалышында тубаса уңгу этиштер аларга семантикалык база катарында кызмат кылып келет.

Татаал этиштер

Татаал этиштер грамматикалык түзүлүшү жагынан синтактика-морфологиялык жол менен түзүлгөн. Алардын, татаал этиштердин тутумунда атооч менен этиш жана этиш менен этиш сөздөр айкалышып келет да, атоочтук татаал этишти жана этиштик татаал этишти

уюштурат. Бүгүнкү күндө да кыргыз тилинен байыркы Энесай жазма эстеликтеринде кездешкен этиштерди жолуктурууга болот. Мына ушундан улам, татаал этиштер 2ге: атооч уңгулуу татаал этиштер жана этиш уңгулуу татаал этиштер болуп бөлүнөт [1.1971,193-б].

Атооч уңгулуу татаал этиштин семантикалык түзүлүшүндө атоочтук да, этиштик да маани катышат, нерсе жөнүндөгү түшүнүк атоочтук компонент аркылуу, кыймыл-аракеттин абалы этиштик компонент аркылуу берилет да, этиштик маанини туюндурушат [10.1980, 320-б.].

Бег эртим, киши кылды, сү болуп, эр йаш эртим (25,4) оглан эрти(26,8) йүз йашайын (36):

Алты баг будунка бег эртим (1,2).

Күлүг тутук ичим киши кылды (6,2).

Элим огурунта сү болуп (10,8).

Йагыга тегмиши сү теңи йети биң оглан эрти (26,8).

Атоочтук татаал этишти көбүнчө жардамчы **эр** этиши түзөт. **Эр** этиши жазма эстеликтерде көп колдонулат, бирок өз алдынча колдонулбайт.

Этиштик татаал этиштер –e//–4//–у формасындагы чакчылдарга жак мүчөлөрү жалганган этиштердин айкалышынан жасалат. Мында кыймыл-аракет жөнүндөгү түшүнүк чакчылдар аркылуу берилет жана экинчи компонент ага кошумча маани киргизип, кыймыл-аракеттин татаал экендигин туюндурат. (18,2), билир эрти (32,3), тике бердимиз (48,1), (48,9), олуру калты (48,5), кылыну адырылайын (10,9).

Секиз адаклыг барымыг үчүн йылкы түкети бардым. Куйда кишиме йыта адырылу бардымыз (18,3). Эр эрдем атым бар үчүн беңкү тике бертим (48,9).

Ошондой эле байыркы кыргыз тилин чагылдыргын Энесай эстеликтеринде кездешкен атооч сөз түркүмдөрү: зат атоочтор, сын атоочтор, сан атоочтор жана этиш сөздөрдүн бардыгы азыркы кыргыз тилинде толук сакталуу.

Демек, азыркы күндө этиш сөздөрү дал ушул калыбында, ушул тутуму менен кыргыз адабий тилинде активдүү колдонулуп келет жана узак мезгилдин өткөнүнө карабастан бул элементтер өзгөрүүгө учураган эмес. Байыркы бабалар түзүп калтырган морфо-семантикалык грамматика бир гана кыргыз тили эмес, бардык түрк тилдери үчүн ар дайым өтө актуалдуу жана уңгулуу б.э. Анткени байыркы кыргыз тилинин грамматикасын чагылдырган грамматикалык негиздер түрк тилдери үчүн даректүү базалык грамматика катары каралып калды.

Колдонулган адабияттар:

1. Айдаров Г. Язык Орхонских памятников древнетюркской письменности VIII века. Алматы, 1971.
2. Айдаров Г., Курышжанов А., Томанов М. Көне түрки жазба эскеткиштеринин тили. Алматы, 1971.
3. Аширалиев К. Орхон-Енисей жазма эстеликтериндеги усгу сөздөр. Фрунзе, 1963.
4. Батманов И.А. Язык енисейских памятников древнетюркской письменности. Ф., 1959.
5. Батманов И.А., Арагачи З.Б., Бабушкин Г.Ф. Современная и древняя Енисейка. Фрунзе, 1962.
6. Дыйканов К. Кыргыз тилинин тарыхынан. Фрунзе, 1980.

7. Кондратьев В.Г. Грамматический строй языка памятников древнетюркской письменности VIII-IX вв. Ленинград, 1981.
8. Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII– IX вв. Ленинград, 1980.
9. Кыргыз адабий тили. Б. 2009.
10. Кыргыз адабий тилинин грамматикасы, Фрунзе, 1980.
11. Малов С.Е. Енисейская письменность тюрков. Москва-Ленинград, 1952.
12. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии, Москва-Ленинград, 1959.
13. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. Москва-Ленинград, 1951.
14. Нурмаханова Э.Н. Түрки тилдеринин салыстырмалы грамматикасы, Алматы, 1971.
15. Орхон –Енисей тексттери, Фрунзе. «Илим», 1982
16. Поцелуевский А. П. Происхождение личных и указательных местоимений. – Ашхабад, 1948.
17. Сыдыков С. Байыркы түрк жазуусу (VII-IX кылымдар). Бишкек, 2001.
18. Юнусалиев Б.М. Кыргыз диалектологиясы. Фрунзе, 1971.
19. Языки мира. Тюркские языки. Бишкек, 1997.
20. Ссылка №1. Табалдиева А.Б. Энесай жазма эстеликтериндеги атооч сөздөрүнүн морфологиялык системасы. (Международная научно-практическая конференция) «Наука, образования и инновации» (РИНЦ), Россия, 2016 год..
21. Ссылка №2. Табалдиева А.Б. Энесай жазма эстеликтеринин фонетикалык түзүлүшү. Ата-Түрк-Ала-Тоо унив. «Маданият аралык байланыш» эл аралык илим-практ конференция «Alatoo Academic Studies» www.iaau.kg/aas - [38-43, 2016].
22. Ссылка №3. Табадиева А.Б. Enisey yazilmalarindaki isimlerin morfolojik yapisi. Түркиядагы эл аралык илимий журнал 2018. «Түрк элдеринин жазуу турундөгү алгачкы чыгармалары» Эл аралык симпозиуму. Кыргызстан, Каракол шаары, 2018, 2-3-октябрь.

УДК. 371.01. Т 12

Тагаева А.Т.

В.П.Чкалов атындагы №2 мектеп-гимназиясы

Тагаева А.Т.

Школа-гимназия №2 имени В.П.Чкалова

Tagaeva A.T.

School-gymnasium No.2 named after V.P Chkalov

**КЫРГЫЗ ТИЛИН, АДАБИЯТЫН ОКУТУУДАГЫ ИННОВАЦИЯЛЫК
ТЕХНОЛОГИЯЛАР
ИННОВАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ В ОБУЧЕНИИ КЫРГЫЗСКОМУ ЯЗЫКУ
И ЛИТЕРАТУРЕ
INNOVATIVE TECHNOLOGIES IN TEACHING KYRGYZ LANGUAGE
AND LITERATURE**

Аннотация: Уламдан-улам өзгөрүлүп турган азыркы замандын талабына ылайык билим берүүдө да көп жаңылыктар, өзгөрүүлөр, жаңылануулар талап кылынууда. Калыпка салынып келген стандарт деген түшүнүктү ары кененирээк, ары чыгармачылык менен карап,